

9.

Paide, Tallinna tn. 31 (Foto: M. Loit)

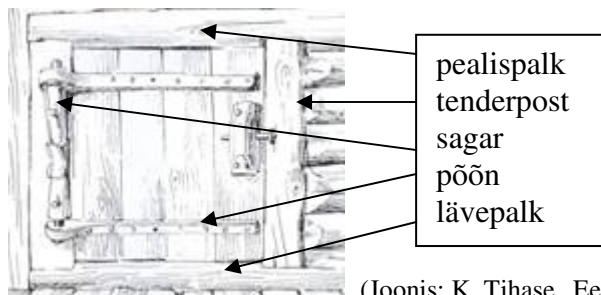
VÄLISUKS AJALUGU, PARANDAMINE JA VÄRVIMINE

Maja esiuks ei ole pelgalt sissepääs hoonesse, vaid ka omaniku visiitkaart. Uksel on alati olnud täita oluline roll fassaadi ilmestaja ja kaunistajana. Läbi aegade on uks peegeldanud hoone elanike maitse-eelistusi ning ajastule iseloomulikku stiili.

AJALUGU

Talud

Vanimad ukсед olid lihtsad, madalad ja kõrgete lävedega. Ukseava kõrgus ulatus enamasti vaevalt üle 100-120 cm ning peaaegu sama suur oli ka laius. Traditsiooniliselt koosnes uks püstlaudadest, mida sidusid ülemine ja alumine põõn. Naelutamiseks kasutati vanemal ajal tamme- või kasepuust pulki. Ukсед liikusid kas puust sagaratel või metallist hingedel.

(Joonis: K. Tihase „Eesti talurahvaarhitektuur“, 1974)

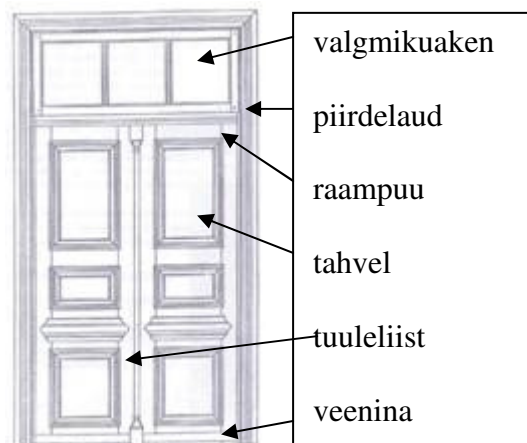
Taluehitiste juures leidis ka **lükanduksi, kahe poolega uksti e. väravaid** ning nn. **pooluksi**. Viimased suleti siis, kui täisuks avati suitsu välja juhtimiseks, ent ei soovitud liiga palju jahedat õhku sisse lasta (ühtaegu oli see ka loomade tõkkeks). Sageli juhiti suits välja ukse ülaosas paiknenud luukava kaudu, mis täitis ühtlasi akna aset. Samuti võis ukse kohal olla ka mitmeruuduline klaasaken (valgmik).

Alates 19. saj. II poolest, mil saematerjal muutus hõlpsasti kättesaadavaks, hakati uksi katma kas **kald-** või **kalasabamustrilise profileeritud laudisega**. Lisaks dekoratiivsusele (sageli oli laudis erivärviline), muutis see ka ukse märgatavalt soojapidavamaks ja tugevamaks ning aitas vihmavett hõlpsamini ära juhtida.

Tõnu talu, Muhumaa, EVM (Foto: M. Loit)

Ajapikku muutusid ukseavad kõrgemaks (180-200 cm). Piida ja seina vahele jäänud praod kaeti piirdelaudadega. 20. saj. algusest hakkasid levima **tahveluksed**, mille ukseleht koosnes eraldi kokkupandavatest ja kergematest detailidest (raampuu, tahvel, tuuleliist, veenina).

(Joonis: „Välisuste remontimine“, 2001)

Lääneküla, Prangli saar (Foto: S. Konsa)

Linn

Keskaegsed teravkaarsed raidportaalid tingisid ka uste vastava kuju ning mõõtmed. Tolleaegsetel hoonetel olid tavaliselt tugevad ja rasked laudvoodriga välisüksed. Tänapäevaks pole neist paraku säilinud ühtegi. Oma osa on siin nii ajahambal kui ka vaheldunud moevooludel.

Nii võib Tallinna 15. saj. portaalides mitmelgi pool kohata 17. saj. pärit uksi, mida kaunistavad kas kunstipäraselt kujundatud sepanaelad ja koputid (nt. Tallinna Suurgildi hoone) või meisterlikud puitnikerdused (nt. Suur-Karja tn.1).

Suurgildi hoone, Pikk tn. 17, Tallinn Suur-Karja tn. 1, Tallinn (Fotod: M. Loit)

Ka **renessansiperioodist** (16. saj.) pärinevate portaalide avades võime näha hilisemaid uksi (nt. Tallinna Mustpeade vennaskonna maja dekoratiivsete rosetnaeltega uks aastast 1640.)

Mustpeade vennaskonna hoone, Pikk tn. 26, Tallinn (Foto M. Loit)

17. ja 18. saj. **barokkuksi** iseloomustab lopsakas vorm nii uksetahvlite kujunduses kui ka sepsidetailide osas. Levinud kujundusvõtteks oli välisukse kohal paiknev valgimikuaken. Ukseleht oli traditsiooniliselt kahekihiline, siseküljel põõnadel asetsev laudkilp ning välisküljel tahveldis.

Kooli tn. 2, Haapsalu
(Foto: M. Loit)

Lutsu tn. 2, Tartu
(Foto: Ü. Jukk)

Puurmanni mõis
(Foto: J. Vali)

19. saj. muutus uste vorm lihtsamaks ja rangemaks. **Klassitsismiperioodi** ukсед olid 2-4 tahvlilised ajastule iseloomulike kaunistustega. Varaklassitsistlikel ustel võib veel üsna sageli kohata barokseid sepiseid.

Ülikooli tn. 13, Tartu (Foto: Ü. Jukk) Kohtu tn. 10, Tallinn (Foto: M. Loit)

19. saj. lõpus ja 20. saj. alguses levinud **historitsism** ja **juugend** kajastusid ka uste kujunduses.

Historitsistlik uks Suur-Karja tn. 3, Tallinn Juugenduksed Vana-Lõuna tn. 37, Tallinn (Fotod: M. Loit)

1920-30-ndatel rajatud hoonete ukсед on **funktsionalismile** omaselt lihtsavormilisemad ja siledapinnalisemad. Esineb ka rahvusromantilisi kujundusi.

Rataskaevu tn. 7, Tallinn (Foto: M. Loit)

TEADMISEKS

- Pole põhjust arvata, et vana ning esmapilgul ehk lootusetult halvas olukorras tunduv uks tuleks tingimata välja vahetada. Enamikku vanadest udest on võimalik üsna vähese vaeva ja kulutustega nägusaks ja kasutamiskõlblikuks muuta. Pealegi on vanade meistrite valitud puit enamasti väga kvaliteetne (puu pidi olema õigel ajal langetatud, kuiv, tihe ja oksavaba) ning seetõttu paljud kahjustused vaid pinnapealsed. Kui uks on kõigest hoolimata sedavõrd lagunenu, et taastamine osutub ilma selle ajaloolist väärtust kahandamata võimatuks, on kõige õigem teha uksest täpne koopia ning originaal säilitada.
- Välisukse iga pikendavad nii varikatuse kui ka vihmaveesüsteemi olemasolu ja korrasolek.
- Puitukse suurimad vaenlased on niiskus ja UV-kiirgus (kõige halvemas seisus on tavaliselt maja lõunapoolsed välisuksed), metalloksid kahjustab rooste.
- Niiskusest tekib mädanik. Sageli on kõige halvemas olukorras alumine raampuu. Varikatuse puudumisel pritsib trepile või tänavale langev vihmavesi ukse alaosa, soodustades seal mädaniku teket. Klaasiga ukse puhul tuleb jälgida kiti ja liistude olukorda. Mädaniku teket soodustab ka sellise koostisega värv, mis ei lase puitu sattunud niiskusel välja kuivada. Esmalt tuleb likvideerida mädaniku tekkepõhjus ning seejärel uurida lähemalt, kuivõrd kahjustunud on puit. Asendada tuleks vaid tõsiselt kahjustunud piirkonnad.
- Vanale uksele lisavad väärikust ning väärtust algupärased metallmanused. Tavaliselt on needki valmistatud kõrgekvaliteedilisest materjalist. Kui uksele puuduvad originaalhinged, lukud vms., tuleks valmistada puuduvatest osadest ajastutruud koopiad. Veelgi parem lahendus oleks aga taaskasutusse võtta metallmanused mõnelt hävinenud sama perioodi uksest. Levinuimaks kahjustusteks metallmanuste puhul on hingede roostetamine ja kinnituste lõtvumine ning lukkude ja linkide „väsimine“. Kui lukk või hing on katki, ei tohiks seda kindlasti enne kogenud meistrile näitamata ära visata. Kasutamiskõlbmatuks kulunud hinge võib asendada koopiaga, pannes originaali tallele. Kasutada võib aga ka lahendust, kus originaalhing jäetakse omale kohale ning uksele lisatakse silmatorkamatu välimusega töökorras hing. Samamoodi oleks õige käituda ka vana luku puhul. (Metallmanuste korrastamise kohta vt. lähemalt Muinsuskaitseameti infovoldik nr. 5 „Aken. Ajalugu. Puitaken ja selle remontimine“.)

Oinasarvhing

Lukusilt

Lukusilt ja link (Fotod: M. Loit)

- Nii nagu vanade akende puhul, ei tohiks ka uste juurde kuuluvat originaalklaasi uue vastu vahetada.

PARANDAMINE

Korras uks peaks liikuma hingedel kergelt ja vaikselt ning sulguma kindlalt. Samuti peaks see olema sooja- ja mürapidav.

Vanade uste juures see paraku alati nii ei ole. Lisaks kulumisele ja pehastumisele on sagedaseks probleemiks ka nende halb sulgumine. Põhjuseid võib olla mitmeid: ajapikku kuhjunud värvikihid, niiskusest tingitud ukse paisumine ja väändumine, lahtised ja „väsinud“ hinged, hoone vajumise tagajärjel toimunud uksepiitade nihkumine.

- Enne parandus- ja korrastustööde juurde asumist tuleks läbi viia ukse üksikasjalik ülevaatus. Tähelepanu tuleb pöörata piitade, lävepaku, ukselehe, värvi, metallmanuste ja tihendite tehnilisele seisukorrale. Samuti hinnata ukse esinevate kahjustuste ulatust, iseloomu ja tekkepõhjuseid.
- Hilisema segaduse vältimiseks on oluline, et kõik lahtivõetud osad nummerdataks.
- Parandamisel tuleb kasutada sama liiki ning võimalikult samakvaliteedilist puitu. Samuti peab see olema vastava kuivusastmega — välisukse puhul mõned aastad varem langetatud ja välistingimustes aeglaselt kuivanud puit, siseuste puhul sisetimingustes kuivanud puit.

Piidad ja lävepakk

Tavaliselt on piitade enimkahjustunud piirkondadeks alaosad ja lävepakk. Piita parandades sae kahjustunud lõik põikisuunaliselt piidast välja ning asenda uuega. Kui piit on väändunud, võib seda proovida kiilude abil sirgeks ajada.

Siseruumides on lävepakkude kulumine normaalne nähtus, mis ei peaks probleeme tekitama. Seevastu välisuste puhul, mis peaksid olema võimalikult sooja- ja mürapidavad, on ka lävepakkude uuendamine põhjendatum.

Uks

- Peenemad praod kiti puidukitiga, suuremad täida sobivast puust pilbastega kasutades seejuures niiskuskindlat liimi. Kui liim on kuivanud, lihvi parandatud koht tasaseks. Uue ja vana puidu ühendamisel tuleb meeles pidada, et mida suurem on liidetav pind, seda tugevam lõpptulemus saadakse.
- Kui uksele on klaasid, tuleb need kindlasti enne puutööde alustamist eemaldada. Klaasidega ukse parandamisel vt. Muinsuskaitseameti infovoldikut nr. 5 „Aken. Ajalugu. Puitaken ja selle remontimine“.
- Tahvelust pärast parandamist taas kokku pannes tuleb jälgida, et tahvlid istuksid kindlalt soontes, ulatumata siiski lõpuni nende põhja, kuna sellisel juhul ei jää ruumi paisumiseks. Kindlasti ei tohi tahvleid raami külge liimida!

Mida teha, kui ...

värvikiht on liiga paks?

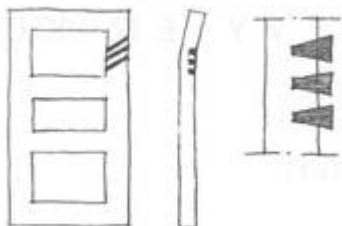
- Eemalda ülearune värv kaabitsa, infrapunase lambi või kuumaõhupuhuri abil, jälgides hoolikalt, et puidu pind ei kahjustuks.

uks on paisunud?

- Tõsta uks ettevaatlikult hingedelt maha, hõõvelda parajaks ja aseta oma kohale tagasi. (Hõõveldada oleks kõige õigem võimalikult niiskel ajal, mil puidu paisumine on saavutanud oma maksimumi.)

uks on väärdunud („propelleris“)?

- See on keeruline olukord, mida võib püüda lahendada raami sisse sälgu/sälkude saagimisega, kuhu lüüakse puust kiilud.

Väärdunud ukse sirgeks painutamine (Joonis: Museovirasto. KK 9. „Ovien korjaus“)

- Proovida võib ka ukse aurutamist ja tugeva pressi all sirgeks painutamist.
- Võimaluse korral võib väärdunud osa parajaks hõõveldada või siis uuega asendada.

hinged on lahti vajunud?

- Kui võimalik, keera kruvid tihedalt kinni. Kui kruvid ei püsi vanades aukudes, tuleks need punnida ning kruvid seejärel oma kohale keerata.
- Asenda roostetanud kruvid uutega.

hingetapp on „väsinud“?

- Kui hingetapp on väärdunud, eemalda hing ukse küljest ja painuta see kruustangide vahel sirgeks.
- Kui hingetapp on kulunud ning uks loksib, tuleks uksehing asendada olemasoleva koopiaga.

ukse ja piida vahel on praod?

- Kui tegemist on väikese nihkega, võib ust veidi hõõveldada.
- Kui ukse alaosa käib vastu piita, ülaosas on aga pragu, võib ust reguleerida (kergitada) nt. hingetapi ümber asetatud seibi abil.
- Ulatuslikuma vajumise korral tuleb piit demonteerida ja uuesti paigaldada.

VÄRVIMINE

Enamasti on vanade hoonete ukсед olnud mingil moel ilmastiku eest kaitstud. Vanematel ehitistel võisid ukсед olla **tõrvatud**, hilisemal ajal sai aga valdavaks värvimine **õlivärvidega**. Leidub ka väärspuidust **lakitud** või **õlitatud** uksi ning **aaderdatud** uksi (viimaste restaureerimisel tuleks kindlasti kasutada spetsialisti abi).

Kulunud aaderdus Esna mõisa uktsel (Foto: K. Tooming)

Ajalooliste hoonete värvitud puituste viimistlemiseks soovitab Muinsuskaitseamet **traditsioonilist linaõlivärvi**. Ühtlaselt kulunud linaõlivärvi ei ole tarvis täielikult eemaldada, küll aga tuleks lõplikult maha võtta pragunenud lateks- või alküüdvärv, kuna selle all on puu suure tõenäosusega püsinud pikemat aega niiskena.

- Ukse värvilahenduse saamiseks teosta terava skalpelli abil värvisondaažid. Kui algset värvilahendust ei leita, oleks õige võtta eeskujuks mõni olemasolev originaalse värvilahendusega uks.
- Enne värvima asumist eemalda lingid ja muud metallmanused.
- Tõsta uks hingedelt ja aseta nt. kahele taburetile või tööpingile.

Jaani tn. 4, Tartu (Foto: Ü. Jukk)

- Tee kindlaks, mis tüüpi värviga uks on olnud värvitud.
- Varem õlivärviga värvitud pindu on hõlpus puhastada kaabitsa abil.
- Kui värv on siiski liiga kõvasti kinni, võib kasutada värvi pehmendavat aluselist **värviemaldusvahendit**. Lateks- ja alküüdvärvidega kaetud pindu on parem puhastada lahustipõhjalise värviemaldusvahendiga. Peale vahendi kasutamist pese pind sooja seebiveega ja loputa hoolikalt.
- Raskestieemaldatavat värvi võib pehendada **kuumaõhupuhuriga**, kuid siin on oht, et puidu pind söestub. Lateks- ja alküüdvärvi tuleks eemaldada välitingimustes, kuna kuuma õhu toimel eraldub nimetatud värvidest mürgiseid gaase.
- Kuumaõhupuhurist ohutum on madalama temperatuuriga **infrapunane lamp**.
- **Kindlasti ei tohi värvi eemaldamisel kasutada liivapritsi, kuna see lõhub puidu pinda.**
- Lihvi pind ning puhasta see tolmust.
- Krundi. Juhul kui tegemist on puhastatud linaõlivärviga, ei ole kruntimine vajalik.
- Värvu ust 1-2 korda lastes värvikihtidel korralikult kuivada. Tahvelust värvides tasub tahvlit kattev veel pehme värvipind eraldada raampuust žileti abil. Nõnda saavad ukse osad vabalt liikuda ning värv ei rebene kokkupuutekohtades.
- Õlivärv vajab kuivamiseks piisavalt õhku ja valgust.

Õlivärviga kaetud ust on soovitatav kord aastas värnitsase lapiga üle hõõruda — nii luuakse värvile tõhusam kaitsekiht.

KUIDAS MUUTA UST TURVALISEKS JA SOOJAPIDAVAKS?

Mõistagi on üks ukse olulisimaid funktsioone turvalisuse pakkumine hoone elanikele. Üha olulisemaks on aga muutunud ka nõuded ukse sooja-, tuule- ja mürapidavusele.

Ukse turvalisemaks muutmiseks:

- Paigalda originaaluksest sissepoole uus turvauks või -võre.
- Kui originaaluksest on kavas teha koopia, võib ukse sisse paigaldada metallplaadi (ühes sellega muutub uks mõistagi paksemaks ja raskemaks).
- Paigalda lisaks olemasolevatele turvalukud ja –hinged.

Ukse tihedamaks muutmiseks:

- Reguleeri ja hõõvelda uks parajaks.
- Tihenda uksetahvlites leiduvad suuremad praod puuliistudega ja väiksemad kitiga.
- Paigalda olemasolevale klaasile lisaklaas.
- Paigalda piida siseküljele sobiva jämedusega iseliimuv kummitihend. Soovitav on kasutada P-profiili tihendit. Et tihend püsima jääks, tuleb pind eelnevalt puhastada. Värvitud pind peaks enne tihendi paigaldamist vähemalt kaks nädalat kuivama. Ära venita tihendit!

KUI TEGEMIST ON MÄLESTISEGA VÕI MUINSUSKAITSEALAL PAIKNEVA EHTISEGA, KONSULTEERI KINDLASTI ENNE TÖÖDE ALUSTAMIST MUINSUSKAITSEAMETI SPETSIALISTIGA!

Lisamaterjalid:

- Välisuste remontimine. Kuressaare linnavalitsuse nõuandeleht, 2001.
- E. – M. Randküla, Uste korrastamine. Ehitaja käsiraamat 2002/2003, lk. 122 – 125.

Koostaja: Mari Loit